

# Nəriman Nərimanovun Azərbaycan Cümhuriyyəti daxilində müsafirəti (1920-ci il)

**Ölkənin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər müstəqillik vəziyyətində idilər. N.Nərimanov kəndlilərin arasında etimad yaratmaq, onları quruculuğa cəlb etmək üçün ləngimədən aqrar məsələni həll etməyi vacib sayırdı. Çünki kəndliləri yeni hakimiyyəti dərk etmədən, qəbul etmədən, aqrar məsələnin uğurlu həllinə cəlb etmək mümkün olmazdı.**

1920-ci il mayın 5-də, çevrilişdən sonra Azərbaycan inqilab komitəsi kəndliyə torpaq vəd edən dekret qəbul etmişdi: bəy, xan və vəqf torpaqlarının müsahibəsi və ödəncsiz kəndlilərə verilmiş nəzərdə tutulmuşdu. Buna baxmayaraq, S.M.Əfəndiyev dedi ki, "inqilabi hakimiyyət ilk günlərdə özünün hədsiz müvəffəqiyyətlərindən o qədər məst olmuşdu ki, tüfeyli xanların və bəylərin köhnə qaydaları bərpa etmək planlarını dəf etmək üçün heç bir tədbir görməmişdi... Biz o qədər sadələşmiş təpəndik ki, iri torpaq mülkiyyətlərinə şiddətli müqavimət təşkil etmək, üst əhalini özlərinin dəhşətli fitnəkarlıqla ələtinə çevirmək üçün vaxt qazanmalarına imkan verirdi".

(F.Əhmədova. N.Nərimanov. İdeal və gerçəklik. Bakı, 1998, səh. 58).

Məhz ona görə də yeni hakimiyyət dövründə öz "dolanışığında heç bir dəyişiklik hiss etməyən kəndli yeni hakimiyyət barədə naümid qalırdı".

Xalq ərzaq komissarlığının və ordu tədarükçülərinin kəndlilərə ərzaq sapalağını Rusiya gerçəkliyinə uyğun aparması da kəskin narazılıq doğururdu.

Azərbaycanda iqtisadi və üsyanlar baş verib, böyük təhlükə yaradırdı.

Ağır vəziyyətdən çıxış yolunu kənd "ideoloji yürüş" təşkil etməkdə görən İnkilab Komitəsinin tələyüklü tədbiri də bir nəticə verməmişdi (Bax: orada, səh. 60).

Mövcud ictimai-siyasi şəraitdə Azərbaycanın bütün qəzalarında bitərəf kəndli qurultaylarının çağırılması yerli əhalinin yeni hakimiyyətə yaxınlaşmasına zəmin yaradırdı.

Qəza fəvqəladə komissarlarının keçirdikləri bitərəf kəndli qurultayları kəndlilərə siyasi ayrışdırılışın müəyyənləşməsinə ciddi təsir göstərirdi.

1920-ci il iyunun 22-də N.Nərimanovun Muğan kəndlilərinin birinci qurultayına göndərdiyi təbrik məktubu yoxsul əhalidə böyük ruh yüksəkliyinə səbəb olmuşdu.

N.Nərimanov Bakı qəzası bitərəf kəndlər qurultayında iştirak edərkən öz çıxışlarında siyasi təbəqələşmənin təbliği ilə kəndlilərə öz hüquq və vəzifələrini başa salmağa çalışır, onları həmrəylikə çağırırdı.

"N.Nərimanov kütlə qarşısında kommunist siyasətini uca tutmağa naminə daxilə eyleyinə çıxdığı qərarnı açıq izahını siyasi-diplomatiki üsulla əsaslandırır ki, nəzərdə tutulan əsas məqsəd bundan zərər çəkməsin. Kəndlilərdən artıq məhsulun alınmasında bir ədalət tapırdı: "Ümumbəşəri dəyərlər baxımından artıq məhsulun bütün ehtiyacı olanlar arasında bölüşdürülməsi ədalətli sayıla bilər" (Yenə orada, səh. 61).

Kəndlilərə təşkilati işlərin yaradılmasında N.Nərimanov Sovet Rusiyası təcrübəsinə rəğmən Azərbaycan şəraitini, yerli xüsusiyyətləri nəzərə alaraq dövlət aparatı vəzifəsini icra edən hakimiyyət-yoxsul komitələri yaradılmasına dair dekret imzaladı. N.Nərimanov yeni cəmiyyətin quruculuğunda və kəndlilərin şüurunun formalaşmasında yoxsul komitələrinə xüsusi əhəmiyyət verir, onların dönüş yaradacağına inanırdı. O bilirdi ki, kəndlilərdə yaranmış kəskin problemlərin təcili aradan qaldırılması, yeni cəmiyyət quruculuğu kəndlilərin fəal iştirakı olmadan həll oluna bilməz. N.Nərimanov aldığı məlumatlardan qəti bu fikrə gəlmişdi ki, kəndlilərə göndərilən "işçi və kəndli hökuməti nümayəndələri öz vəzifələrini layiqincə anlamadıqlarına görə, kəndlilərin siyasi fəallığını canlandırmaqda, onları yeni cəmiyyətin quruculuğuna cəlb etməkdə çətinlik çəkirdilər. Belə bir məqamda N.Nərimanov Azərbaycan Cümhuriyyəti daxilinə səfərə çıxması böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. O zaman N.Nərimanovun "ilk sovet dövlət xadimlərindən biri" kimi "Azərbaycan kəndlilərinə səfər formasında kəndlilərə ittifaqı əməli surətdə həyata keçirməsi" bütün ölkədə əks-səda doğurmuşdu.

Azərbaycanda möhkəm fəhlə-kəndli üsulidarəsinin təşkilı və Sovet Rusiyası ilə qarşılıqlı əməkdaşlığın yaradılması sahəsində olan gündəlik qızğın və gərgin iş, görkəmli partiya və dövlət xadimlərinə respublikanın əyalətlərinə gətməyə imkan vermişdi. Halbuki kənddə təcili həll ediləcək işlər vardı. Hər şeydən əvvəl, yeni cəmiyyətdə kəndlilərə öz hüquq və vəzifələrini şərh etmək vacib idi. Fəhlə-kəndli hakimiyyətinin yerli nümayəndələri arasında ehtəşamlı bir ayrışma, öz vəzifələrini tam aydınlığı ilə dərk etmə, ciddi nöqsanlara yol verirdilər. Buna görə də inqilab komitəsinin sədri N.Nərimanov xüsusi komissiyanın müşayiəti ilə Azərbaycanın Ucar, Göyçay, Gəncə, Qazax, Poylu, Tovuz, Yevlax, Şuşa, Ləki və Kürdəmir əyalətlərinə səfərə çıxırdı.

Ağamalıoğlunun rəhbərlik etdiyi xüsusi komissiyanın tərkibinə Ədliyyə komissarı Teymur Əliyev, Ərzaq Komissarlığı nümayəndəsi Fərdi, Xalq Ziraət Komissarlığının nümayəndəsi Səmət Fətəlizadə, Şibalski, Daxili Komissarlığı nümayəndəsi Zeynəli, işçi və kəndli müfəttişliyi nümayəndəsi Muradov, XI qırmızı ordu nümayəndəsi Kolyaşnikov və Azərbaycan Fırqəsi nümayəndələri Molla Abbas və Tkaçenko daxil edilmişdir. N.Nərimanovun 1920-ci il sentyabr ayının 30-dan oktyabr ayının

14-dək davam edən səfəri son dərəcə maraqlı və faydalı olur.

Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov və onu müşayiət edən nümayəndələr hər yerdə duz-çörəklə, gül-çiçəklə təntənəli qarşılanırdı, çox izdihamlı mitinqlər təşkil edilirdi.

N.Nərimanov yerli əhali ilə görüş və söhbətlərdə onların həyatı, iqtisadi vəziyyəti, ehtiyac və tələbləri ilə ciddi maraqlanırdı, eyni zamanda xalqa yeni hökumətin apardığı siyasətin mahiyyətini şərh edirdi. O istəyirdi ki, yeni cəmiyyətin əsl sahibləri olan fəhlə və kəndlilər ictimai-siyasi hadisələri düzgün qiymətləndirməyi bacarsınlar, sayıq olsunlar, hakimiyyəti əldə möhkəm saxlasınlar. N.Nərimanov deyirdi: "Məmləkətdə həyat verən fəhlə və əkinçidir. Belə olan surətdə qanun verən kim olsun gərəkdir? Onun ruhu, ciyəri hesab olunan əlbəttə fəhlə və əkinçi!" ("Kommunist" qəzeti, 17 oktyabr 1920-ci il).

N.Nərimanov kəndliləri başa salırdı ki, İnkilab Komitəsi öz səlahiyyətini yeni seçiləcək

baycan cümhuriyyəti daxilində müsafirəti, Bakı, 1920, səh. 5).

Gəncə görüşündə böyük təntənə dörd ay qabaq orada baş vermiş müdhiş hadisələrin gərginliyini aradan qaldıra bilməmişdi. Belə bir şəraitdə şəhər bağında, istərsə də məsciddə N.Nərimanovun camaatın əhval-ruhiyyəsinə uyğun müdrikcəsinə həssaslıqla yanaşması, təsiri sözləri "əks mövqə tutan siyasi alətlə çevrilən" kütləni qeyri-adi halətə salmışdı. Onlar doğru və inandırıcı sözlərdən ələ bil ki, səhrlənmişdi. Yeni, tələyüklü sözlər dinləyicilərinin fikrində dönüş yaradırdı, onları mənan zənginləşdirirdi. "Məscid qeyri-ixtiyari olaraq ictimai əqdənin institutu olmuşdu".

Burada ağsaqqalların çıxışları hamının ürəyindən keçənləri dilə gətirmişdi: "Yoldaş Nərimanov, bəs may ayında harada idiniz? O vaxt siz harada idiniz ki, düşmənlərimiz bizi aldadırdı. Çox təəssüf ki, o vaxt siz burada yox idiniz". "Siz burada olsaydınız, heç şey olmazdı". "Biz çox yarıq halda aldandıq". "Bütün həqiqəti biz ancaq bu gün bildik". "Biz and içirik ki, sizin birinci əmrinizdə cümləmiz hətta arvad və uşaqlarımız bir insan kimi sizin izinizlə gəlib sizi təqib edəcağız. Sizə inanırıq". (Orada, səh. 12).

N.Nərimanov izdihamlı mitinqdə əhaliyə Şura hökumətinin məqsədlərini şərh etməzdən öncə Müsavat hökumətini bəy, xan diktaturası

Qazaxda izdihamlı mitinqdə N.Nərimanov camaatın öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə əzmini təqdir edir. O, kəndlilərə deyir: 1918-ci ildən "Bütün Azərbaycanda haqqını düşünən, düz yol tutan varsa Qazax xalqıdır". İndiki məqamda siz bilməlisiniz ki, arzularınız Şura cəmiyyəti vətəndaşlardan nələri tələb edir? N.Nərimanov sözüne davam edərək deyir: Şura hökuməti qanununun birinci və əsas maddəsi budur: "İşləməyən işləməz". Şura hökuməti zəhmətkeşlərin əlində olmalıdır. Hamı işləməlidir. "Bu zəhmətkeşlər kimlərdir? Bunlar öz əmlərini fabrika və zavodlarda keçirən işçilərdir. Onlar əkinçilərdir ki, yemək üçün bizə taxıl verirlər. Onlar oxumuşlar və ixtiraçılardır ki, öz əqli və zəkaları ilə ixtiraları ilə xalqı işıqlandırılar... Yanacaqın az işlənməsi üçün çarələr tapırlar. Məmləkətin istehsalatını artırılır. Belə qüvvəli işçilərə hökumətin ehtiyacı vardır".

...İndi biz bütün qüvvəmizi, əqlimizi, qansız olan zəhmət cəbhəsinə işlətməliyik, növbədə böyük bir məsələ vardır ki, o da əkinçilərə ehtiyacı olan kənd təsərrüfatına məxsus maqinaları, aləti, manufaktura və sair şəhər əşyası verərək onların təminat etmək məsələsidir" (səh. 25).

N.Nərimanov kəndlilərə bəylərin, xanların, fabrikin və zavod sahiblərinin yeni cəmiyyətdə mövqeyini şərh edir. Qətiyyətlə bildirir: onların

ətalətə qərq olmuş müstəqillik kəndlilərinin qəlbində öz gücünə inam, gələcəyinə ümid duyulan oyadır.

N.Nərimanov Şura hökumətinin qayda və qanunları, vəzifələri haqqında dinləyicilərdə doğulmuş təsəvvür yaratmağa çalışır. O, düşünür ki, xalq kommunada öz nəcətini görsə, həmrəy olsa, ölkədə dirçəliş və səadət dövrü başlayar.

Dinə, peyğəmbər əxlaqı təbiiyyətinə bağlı ata-babaların həmrəyliyə, insan cəmiyyətinin səadətine səy göstərmələrini, inadlı mübarizə apardıqlarını xatırladır. N.Nərimanov müasir cəmiyyətin pərişanlığını müsəlmanların şəraitə qarşı kahallığı ilə izah edir. Bəşəriyyətin əsrafi və fitri istedadı malik insanın cəmiyyətdə zəif vəziyyətdə düşməsinə onların Quran təliminə, şəriət-qayda qanununa riayət etməyib fəna işlərlə məşğul olması ilə izah edir. N.Nərimanov deyir: Allahın kəlamı-peyğəmbər nəsəhiyyəti "ümumi bir nəticəyə yeni insanlığın təhəmmül etməsinə səvəbdir. Mollalar Quranın nüfuzundan istifadə edərək bu həqiqətləri hər gün sizə söyləyir. Fəqət bunlar əsla sizə təsir etmir, çünki siz böyük fəlakət içindəsiniz. Biri də ona ümid vardır ki, sizi elm və fənn fəlakətdən qurtara biləcəkdir".

Din tarixində bələd olan N.Nərimanov müşriklərin bütlərə fanatik inamının faciəsini yada salır, əməli saleh, imanlı ərəblərin qüdrətli Allaha şükdənlərini, doğru yolu tapdıqlarını xatırladır. Lakin şeytan tələsinə düşən yolu azanların, qızıl var-dövlət ehtirası dünyanın, insan cəmiyyətinin nizamını pozması çəhalət və nadanlıq girdabına düşməsi bəşəri faciələr tədrir.

N.Nərimanov deyir: Dahi müəllim Karl Marksə görə, insanlar nə qədər yoxsallar, nə qədər əxlaq dəvət etsələr öz saadətlerini zəhmətdə deyil, qızılda və sərmayədə görürlərə heç bir fayda verməyəcəkdir.

N.Nərimanov insanlara var-dövlətinə görə deyil, onların ağılına, sənətinə görə hörmət və məhəbbət göstərməyi tövsiyə edir. "...Komuna deyir ki, insanın ağılına, bacarığına baxın, bəşəriyyətə xidmət edirsə, ona ehtiram edin... Komuna deyir ki, hökumət gərəkdir zəhmətkeşlərin əlində olsun, hökumət gərəkdir zəhmətkeş qanun versin, onun ağası, xanı gərəkdir zəhmətkeş olsun" (səh. 32).

N.Nərimanov kəndlilərə müvəqqəti çətinliklərin səbəblərini açıb göstərir. Hamını ayıq-sayıq olmağa dəvət edir. Bolşeviklər arasında xalqı qarət edən, ara qarşıdıran adamlara təsadüf olduğunu bildirir. Eyiş-işrətlə məşğul olan, vəzifəsindən sui-istifadə edən, müsəlman evlərində axtarış zamanı, arvadlara məxsus bəzək şeylərini əllərindən alan fəna fikrli adamlara imkan verməməyi tapşır. Bəzən özünü biza ciddi kommunist göstərmək istəyən minarədə müsəlmanlara namaza dəvət edən azançını güdrükdə demişdir: Oradan düş, Şura hökuməti zamanında belə şeylər - azan vermək olmaz" (səh. 34).

N.Nərimanov müsəlmanlar arasında dəfn etmək və nikah məsələsinə də toxunur. Dəfn məccanı olacaqdır. Müsəlman arvadının namusu, hissiyyəti və izzət-nəfisi kişidən artıqdır. Elə qeyrətli arvadları hiyf etmək, saxlamaq və pis kişilərin mühafizə etmək, əlbəttə, hökumətin borcudur.

Şura hökuməti evlənmək ixtiyarını cavanların özlərinə həvalə edir. Komuna razı olmaz ki, 11 yaşında qızı öz xahişinin ziddinə olaraq 40-50 yaşında kişiye versinlər" (səh. 35).

N.Nərimanov öz çıxışlarında beynəlxalq münasibətlər barəsində kəndlilərə müəyyən təsəvvür yaratmağa çalışırdı. O, müstəqil ölkə kimi təqdim etdiyi Şura Azərbaycanının Şura Rusiyası ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin, siyasi-hərbi əməkdaşlığının yarandığını şərh edirdi. O deyirdi: Şura Rusiyası ilə Azərbaycan bir-birlərinə kömək etmək üçün yaşayır. Rusiya ilə əməkdaşlıq sayəsində istehsalatımızı artırır, işçilərə əməkhaqqı vermək üçün imkanımız yarandı. Biz də Şura Rusiyasına yanaşaraq verməklə onların "böyük ehtiyacını dəf eddik".

N.Nərimanov əməkdaşlıq edən Rusiya və Azərbaycanın Beynəlxalq ələmdə siyasi mövqeyini komunanın yaymaq, şərq xalqlarını xilas etmək vəzifəsində görürdü.

N.Nərimanov deyirdi: "Bütün dünya ilə müharibə etmək lazım gəlsə, Rusiya, Azərbaycan və üsyan etmiş Türkiyə müştərk olaraq hərəkət edəcəkdir... Kamal Paşanın daxi məqsədi bizə məlumdur. Onun hökuməti müstəqil xalq hökumətidir" (səh. 36).

N.Nərimanov 1919-1920-ci illərdə Moskvada işlədiyi dövrdə Şərq ölkələrində ingilis sultəmləkeçilərinin şərq ölkələrində meydan suladığından xəbərdar idi. O, kəndlilərə deyirdi: "Mənim yanına Hindistan, İran, Ərəbistan, Türkiyə, Misir və Çin əhalisinin nümayəndələri gələcək İngiltərənin onlara qarşı etdikləri zülməri söyləyirdilər və rica edirdilər ki, onları düşmənlərdən xilas edək" (səh. 36).

N.Nərimanov dünya siyasi hadisələrinin mövcud vəziyyətini anlaşıqlı, sadə dildə şərh edirdi: Komunanın düşmənləri - Almaniya imperializmi "səhnədən çəkildi". Antanta: Almaniya, Fransa son dərəcə zəifləmişdir. İtaliyada hərç-merclik vardır. Amerika ilə müharibə qovğasında olan İngiltərə Şərqdə "dərəbəyliyə" edir. N.Nərimanov qətiyyətlə deyir: İngiltərə gərəkdir Şərqdən çəkilsin... Əgər düşmənlərimiz İngiltərə öz müttəfiqləri ilə birlişib bizə qarşı müharibə etsələr, "fəna planlarından xilas ola bilerik".

**Teymur ƏHMƏDOV.**



*Rəspublika daxilində əldəyi səfərinə N.Nərimanov yoldaşı müsafirəti əldəyi vaxt Azərbaycanın zəhmətkeş əhalisi arasında onun nə qədər nüfuz və təsiri malik olduğunu öz gözərlərlə görüb inandırdı... Hər yerdə Nərimanov yoldaşı bütün xalq səmimi təntənə ilə qarşıladı. Görüş yerlərində böyük mitinqlər təşkil edilirdi.*

*Bütün bu mitinqlərdə və yığıncaqlarda Nərimanov xalqı yazın və ləng dil tapmağı və qarşıya qoyulmuş məsələləri həll etməyi bacarırdı... Bu səfərin şübhəsiz ki, o zaman yeni quruluşun möhkəmləndirilməsi üçün böyük əhəmiyyəti oldu.*

**S. Ağamalı oğlu.**

fəhlə-kəndli hökumətinə verəcəkdir. Siz kəndlilər öz aranızdan adam seçib Bakıya göndərməlisiniz. Odu ki, ehtiyatlı olun, aldandımayın, "o adamları seçin ki, əlində çomaq, çiyində kürk, başında motal papaq var. Hərqağ feqir-füqəranı seçsəniz, o vaxt o Bakıda, sən də burada bir-birinizdən xəbərdar olacaqsınız. O verdiyi qanunu biləcək, feqir-füqəranın fəryadına çatı biləcəkdir. Siz qorxmayın, o başı motallıların əlinin altında bizim kimi nöqərləri olacaqdır" ("Kommunist" qəzeti, 19 oktyabr 1920-ci il).

N.Nərimanov fəhlə və kəndli hakimiyyətinin yaranması və möhkəmləndirilməsi uğrunda odu üreyini məşələ çevirmişdi. O, geçə-gündüz yorulmadan çalışır, inanır ki, Azərbaycanın fəhlə və kəndliləri qızıl bayraqı əllərinə möhkəm saxlayacaqdır: "O zaman ki, gözümlə görsəm fehlələr və kəndlilər Şura başına keçib qızıl bayraqı hiyf edirlər, onda ölsəm də, arzum olmayacaqdır".

N.Nərimanov fəhlə-kəndli hakimiyyətinin beynəlmiləçilik siyasətini kəndlilərə başa salarkən deyirdi ki, çox çəkməz İrəvan və Tiflisdə də qızıl bayraq dalğalanacaqdır. Gürcü və erməni "füqərayı-kasibəsi" əllərini sizə zadacaqdır.

Sizin aranızda milli ədavət, ayrı-seçkilik olmayacaqdır.

Yerli əhali hər yerdə N.Nərimanovu duz-çörəklə, böyük ehtiram və hörmətlə qarşılayırdı, onun sadə, canlı və qayğı dolu təsiri nitqini sonsuz maraqla dinləyirdi. N.Nərimanovun səfərədərici sözləri ürəklərdə dərin inam, etibar oyadırdı, yoxsul kəndli kütlələri əks-inqilab törtöküntülərinə, çətinliklərə qarşı yekdil mübarizə aparmağa ruhlandırırdı.

Nərimanovun səfəri ölkədə təsərrüfatın dağıldığı, böhranın cövlan etdiyi bir şəraitdə keçirilirdi. Ağdam, Göyçay, Gəncə, Qazax, Şamaxor, Şuşa şəhərlərində N.Nərimanovun səmimi, təntənəli və kütləvi qarşılınması haqqında Ağamalı oğlu öz xatirələrində yazırdı: "Görüş yerlərində nəhəng mitinqlər keçirilirdi. Bu mitinq və yığıncaqlarda Nərimanov kütlələrə yaxın, aydın dil tapmağı bacarırdı və qoyulmuş məsələləri uğurla çözü bilirdi. Bu səfər, şübhəsiz o vaxt yeni quruluşun möhkəmlənməsi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi".

Göyçay səfərində aqşamüstü məsciddə keçirilən izdihamlı mitinqdə N.Nərimanov Şura hökumətinin din və məzhəbə münasibətindən danışır: fəhlə-kəndli hökumətinin vicdan azadlığı elan edərək əhalinin dini həyatına qarışmadığını, ayın və adətlərlə işi olmadığını bildirir. "Çar hökumətinin ziddinə olaraq - Şura hökuməti kilsəni hökumətdən ayırdı. Hər vətəndaşa azad yol açdı ki, hər kəs istədiyi dinə, istədiyi kimi azadə iman etsin". "Hökumət öz xərçilə yeni nəslə din və məzhəb ruhunda tərbiiyə edə bilməz. Hökumətin borcudur ki, onları özgələrin fəna nüfuzundan azad saxlasın. Fəqət bununla bərabər coçuqlar dinə mənsub dərsləri məktəb xaricində öz evlərində, öz xərçiləri ilə təlim edə bilerlər". (Azərbaycan İnkilab Komitəsi sədri yoldaş Nəriman Nərimanovun Azər-

kimi təqdim edir. Fəqərayı-kasibə hökumətinin isə ancaq zəhmətkeşlərin olduğunu söyləyir. Sonra camaata müraciətlə deyir: Kimə zəhmətkeş demək olar? Hər kəs cismani və əqli ilə işləyirsə, həm də yalnız özü üçün deyil, bütün xalqın, hökumətin mənfəəti üçün işləyirsə ona zəhmətkeş demək olar: emalatxanalarda maqinalər, istehsalat alətləri və sairə qiymətli şeylər hazırlayan işçilər, bütün əhalini doyuran əkinçilər və sair işçilər bu qəbiləndir. Bu qayda ilə xalq zənginliyini vücuda gətirən ancaq kəndlilər və işçilərdir" (Orada, səh. 12-13).

\* \* \*

Oktyabrın 2-də Akstafa stansiyasında qatar-dan düşən komissiya üzvləri avtomobil və faytonlara əyləşib Qazax şəhərinə yola düşdülər. Qazax mahalının məhsuldar torpaqları Ermənistan və Gürcüstan hökuməti tərəfindən işğal olunmuşdu. Yerli əhali döğmə yurdlarından di-dərgin salınımışdır. Qazax şəhərtərafı çöllər-də-açıq havada komissiya qaçqınların dəhşətli vəziyyəti ilə rastlaşdırdı. Əksəriyyəti halsız və yarımcam halda idi. Yaxınlaşan komissiya üzvlərini dövrəyə alan qaçqınlar N.Nərimanovə öz vəziyyətlərindən şikayətlənir, səssəzə verib deyirdilər: "Bizə silah veriniz, biz cümləmiz bir adam kimi sizin düşmənlərinizə qarşı gətməyə hazırız, o düşmənlərə ki, bizi hər şeydən və heyatdan belə məhrum etmişdir" (səh. 22).

Komissiya yol boyu, kəndətərafı hər yerdə ürəkparçalayan mənzərə ilə rastlaşdı. Səfərin hesabətində deyilir: "Çirçilpaq, bəzi parça-parça, əski-üşkülərə bürünmüş insan kölgələri bu dərəcədə acıq və xəstəlik mübarizəsilə xirpışmədilər ki, qüvvəsiz, zəif düymüşdürlər ki, kişilər zorla ayaqlarını sürüyür, qadınlar isə oturduqları yerdə qalmışdılar. Gücləri, hissələri belə yox idi. Onların səsləri batmış, ac uşaqlar milçək kimi qınılırdı. Daşnaklardan xilas olub qaçan qaçqınlar özləri ilə heç zada yaramayan şeylərini, əyin pantalarını belə götürüb qaça bilməmişdilər və burada hər gaha çənələrini tərptəmək onlara mümkün olsa idi, ot ilə qarınlarını doldurmağa hazır idilər.

...Ölümləyi bu zavallıların üzərlə uça-raq, bu cəfa və əziyyət içində öz yurdlarından başqa hüdudə qaçan zavallılar ilə çox müşğul-tə içində vəzifəsini ifa edə bilirdi. Çuxurları birində üç nəfər uzanmışdı, açıqlıdan hissiz olaraq uzanmışdı. Gözləri kəlləyə çıxmış, sinəsi də hər nəfəs alanda qalxıb enirdi: bu zavallı cam verirdi".

Daşnakların törətdiyi cinayət ağırılı idi. Bu dözülməz mənzərə hamını sarıtmışdı. "Bütün məzlum Şərq əhalisinin səadətli yolunda çalışın, yeni həyatın, xalqın ruhunu yuxsəldən yoldaş Nəriman Nərimanov bu faciələr qarşısında başı aşağı, qəmli davranaraq gözləri yaşla dolmuşdu. Dərin qəm-qüssəyə daldıqı, duruşundan bəlli idi" (səh. 23).

N.Nərimanovun təcili göstərişi nəticəsində komissiya üzvləri bütün qaçqınların furqonlarla Qazax şəhərinə daşınmasını, şəhər evlərində yerləşdirilməsini, ərzaqla təminat edilməsini, tibbi yardım göstərilməsini təşkil etdilər.

\* \* \*

bizim aramızda yeri yoxdur... Yeni hökumət işçi və kəndlilərinindir.

N.Nərimanov Qazax mahalında torpaq bölgüsü məsələlərində əyintilərə, bu işin ləng gətməsinə iradını bildirir. O, mitinq toplaşanlara müraciətlə deyir: "Siz kimsiniz? (səslər - kəndlilərik). Daha kimin yerləri (əkin yerləri) vardır? (səslər - ağaların, çənablarn). Mən buna təəccüb edirəm ki, apre il inqilabından neçə aylar keçmişdir. Amma siz deyirsiniz ki, bizim yerlərimiz yoxdur. Bəylərin, ağaların yerləri vardır. Bu təhəmmül ediləcək şey deyildi: bu çox eyib olan həqiqətdir. O gündən ki, burada Azərbaycanda Şura hökməti elan edilmişdir, ağalar, bəylər yoxdur, mülkədar yerləri yoxdur.

...Siz deyirsiniz ki, yer komitəsi buna razı olmur və yaxud yer bölgüsünü təxirə salır.

...Yerlərin hələ bəylərdə və xanlarda qaldığını eşitmək çox eyibdir. Görünür ki, inqilab ləpələri sizə qədər gəlib yetişməmişdir və yeni həyatın hələ sizin ruhiyyənzə təsir olmamışdır.

...Mən ümid edirəm ki, sizin aranızda belə əhəmiyyətsiz səbəblər olmayacaqdır və siz bir yerə cəm olaraq sülh yolu ilə yerləri öz aranızda paylaşacaqsınız və gələcək ilə qədər hazır olacaqsınız" (səh. 26).

N.Nərimanov kəndlilərə deyir: siz şikayət edirsiniz ki, İnkilab Komitəsi kasıbdan da taxıl və qara malları alıb aparır. Qanun verən sizsiniz, qanunu bilmədiyinizə görə, İnkilab Komitəsi özünü xilas etmək üçün "bacarsa boğazınıza qurşun da tökər". Siz inqilab komitələrinə zalımları, qoçuları deyil, sadə işçiləri, feqir kəndliləri seçin, taxıl dolu anbara qıfil vuran adamları göstərməkdən qorxmayın. "Gərəkdir bütün gizli anbarları aşkara çıxarsınız və İnkilab komitəsindən tələb edasınız ki, həmin işlənmiş taxılı müsadirə etsin.

N.Nərimanov dövrün ictimai-siyasi qarşıqlığından baş açdı bilməyən yoxsul kəndliləri böhranlı vəziyyətdən çıxarmaq, yeni hökumət ətrafında cəm etmək üçün səmimi, anlaşılıqlı sözləri ilə ciddi təsir göstərir, onlarda dərin inam oyatmağa çalışırdı. O, mitinq iştirakçılarna deyirdi: zamanın indiki məqamında dünya hadisələrindən bixəbər, kar və kor olanlar güman edə biler ki, Azərbaycan müstəqil dövlət halında təkbaşına yaşaya biler. Azadlığa can atan ölkələr duruş gətirmək, müstəqilliyini möhkəmləndirməkdən öteri bir-birləri ilə ittifaq bağlayırlar. "...Şura Rusiyası ilə bizim ittifaq bağlamağımızı" zaman biza dikte etmişdir. "Bileks biz məhv olardıq. İndiki məqamda Rusiya Azərbaycansız, Azərbaycan Rusiyasız yaşaya bilməz. Mən tam əminəm ki, Ermənistan və Gürcüstanı da inqilab bürüyəcəkdir və o gün uzaqda deyildir ki, Tiflis və İrəvanda qırmızı bayraq dalğalanacaqdır. O vaxta qədər sizin ittifaqınıza mane olanları tarix məhv edəcəkdir" (səh. 29).

Qarabağa səfərdə komissiya üzvləri Şuşa məscidində mitinq keçirirlər. Onların coxsayı dindar kəndlilərlə görüşü səmimi şəraitdə uğurlu olur. N.Nərimanov onların iztirabları və ehtiyaclarını maraqlanırdı, sonra gəniz nitqlə